

ר' שלם שבזי והשבתאות

יהודה רצהבי

שיריו המשיחיים של ר' שלם שבזי, המכוונים לשבתי צבי, שנתגלו בשנים האחרונות, הם כנראה שריד מעט ממה שכתב המשורר על תקופה סוערת זו בקהילות ישראל. קשה להניח שמשורר דגול כשבזי, שהיה עד למאורעות זמנו ושכתב שירים למאות, יפטור את תקופת שבתי צבי — שריגשה והסעירה את יהדות חימן, בשלושה שירים שנודעו לנו עד כה. יש מן האמת בהשערתו של ד"ר טובי,¹ שמעתיקי הדיוואנים התעלמו משירים אלה לאחר שנזכרה תוחלם ממשחיותו של שבתי צבי, וכיוון שלא העתיקום — נשכחו השירים וירדו לטמיון.² חשיבותם של השירים המעטים ששרדו רבה אפוא לאין ערוך, שכן הם מלמדים על הלך הרוח של בני חימן ועל האמונה והתקווה שתלו בתנועה המשיחית. לכן יישר כוחם של העמלים בשירת חימן, החושפים שירים, חדשים לבקרים, ומאירים אותם בתרגומים ובפירושים. השיר החדש 'מסאן פי רצא רבי', שפירסם ד"ר טובי,³ הוא השיר השבתי הנכבד ביותר, שכתב ר' שלם שבזי, גם מצד עניינו וגם מצד היקפו (90 בתים) — והוא השיר שבו מפורשים שמו המלא של שבתי צבי (55) ואמונתו של המשורר בו. ככל דברי שירה, הכבולים בכבלי משקל, חרוז ומליצה, גם שירים אלה זורעים לשונות ועניינים סתומים. כיוון שאנו עוסקים בשירה היסטורית, מרשה אני לעצמי להביא את הארותי לשיר.

את השיר השני, 'אהלל לארזי הארונים', בנוסחו הקצר (כב בתים בסדר א"ב), פרסמתי לפני חמישים ואחת שנה.⁴ ולאחרונה הוא ראה אור שנית באנתולוגיה שערכתי.⁵ פליאה ששני פירסומים אלה נעלמו מעיני ד"ר טובי, גם במאמרו וגם בקטלוג שהתקין.⁶ הנוסח שפרסמתי תואם את נוסחו של ר' יחיא עראקי.⁷

משהוכרעה בעיית יחסו של ר' שלם שבזי לתנועת שבתי צבי, יש לבדוק את שיריו ופיוטי וולקט בתים ומחרוזות, שהדעת נותנת שהכוונה בהם למשיחיותו של שבתי צבי. על שלושת השירים שנתגלו עד כה, יכול אני להוסיף שלושה פיוטים הקשורים בשבתאות. האחד ארמי, ירושלם אנהריי,⁸ התואם יפה את 'אלהא דתוקפיה וטוביה'.⁹ שניהם כתובים ארמית ועניינם

1 ראה: פעמים 44 (תש"ן), עמ' 56.

2 יש לזכור, שתוחלת הקיום של דיוואן חימני קצרה מכל ספר קודש אחר. השימוש בו בכל סעודות השבתות והמועדים ובשמחות של מצווה, בתנאים של אכילה ושתייה ואצבעות מלוכלכות, זיזו את השחתתו וקיצר את ימיו. שעל כן מספר הדיוואנים, ששרדו לנו מן המאה ה-17, קטן ממספר אצבעות יד אחת; וזאת בניגוד למספר הרב של תאגיים ותכלאלים (חומשים וסידורים), ספרי מדרש והלכה, שנשתמרו לנו ממאה זו ומן המאה שלפניה.

3 ראה: טובי, שני שירים, עמ' 56-60.

4 במישור, 18.6.40.

5 ראה: רצהבי, שירת, סימן קע, עמ' 196-197.

6 ראה: טובי, כתיב־היד, מפתח הפיוטים, עמ' 314 סימן 326.

7 דומה שאותו כתיב־יד, שהיה לנגד עיני יחיא עראקי, נתגלגל לידי. יש לדעת, כי ר' יחיא עראקי, שהכרתיו יפה, היה שוחט ומוהל; כיוון שהיה חשוך בנים, מל תינוקות חנים לשם מצווה. מנהגו היה ליטול בהשאלה כל דיוואן כתיב־יד, שנודמן לו בסעודת ברית מילה, ועתות הפנאי שלו היו מוקדשות להעתקת שירים. את מלאכת ההעתקה עשה חוץ פיוזם ומרה. זהו ההסבר לעובדה, שהדיוואן בהעתקתו הוא הגדול בהיקפו בין הדיוואנים התימניים.

8 ראה: רצהבי, סליחות, עמ' 197-198.

9 ראה: רצהבי, שיר משיחי, עמ' 68-71.

אחד — הגאולה; אלא שלשון הראשון עבר, ולשון השני עתיד. שני הפיוטים האחרים הם 'שמעתי דברי נבואות';¹⁰ 'אשא לב אל כפים'.¹¹ סימן חיצוני לזיקתם לשבתאות הוא השימוש בשרש 'שמע', המרמז על שמועות אודות התנועה השבתאית, שהתגלגלו לתימן.¹² מחמת חשיבות הדברים אעתיק את הבתים שהרמזים בהם לשבתאות ברורים.

- א. שמעתי דברי נבואות / מפי חזיון נביאנו
 נשאו עלי משאות / כי יש קץ לגלותנו
 כי ראו בסוד המראות / ושמעה שמץ אזננו
 ודבריהם לי לעד ולאות / מחכים לישועתנו
 ירעם אל בקולו נפלאות / אלהי קדם מלכנו
 בעיר אלהים צבאות / בעיר אלהינו¹³
- ב. כי שמענו קול חזוים / השיגו סוד ברמזים
 נחמד מזהב ומפזים / ובס נזכר הקץ ברזים [...]
- שוכו בנים והכונו / נעלה אל בית אלהינו
 כי בא עת ישועתנו / לבוא אל מחוז חפצנו
 ובעת רצון ירצנו / ויאר פניו אלינו [...]¹⁴
- ג. פתאום יבוא עת ישועה / ונעלה ברנה הר ציון
 נשמע קול שופר תרועה / ומלך יושב באפריון
 במשפט וצדקה זרועה / במגדל עזו וגי חזיון
 ושם מעתיק[ן] השמועה / היודעים דעת עלין
 כי לה' התשועה.¹⁵

נקודות משותפות שמצאתי בין האפוקאליפסה התימנית 'גיא חזיון' לבין השירים השבתאיים של שבזי מוליכות אותי להשערה, ש'גיא חזיון' הוא חיבורו של ר' שלם שבזי. ראיות חותכות אין בידי לפי שעה, אבל נקודות אחיזה יש ויש. והרי פירוטן:

א. השם החיבור נזכר בפיוט 'שמעתי דברי נבואות'.¹⁶

ב. החיבור נתחבר בחטיבת הדרום, שעמה נמנה ר' שלם שבזי — הידועה בדבקותה בקבלה.¹⁷

ג. טיבו ורמתו של החיבור מלמדים, שהוא פרי עטו של תלמיד חכם בעל שיעור קומה. הוא מצוין במקוריות ואינו מעשה לקט מחיבורי אחרים.

ד. סגנונו של החיבור עברי וארמי: הסגנון הארמי משמש מאמרות המעוצבים בלשון הזוהר; הסגנון העברי צח ומנופה, ופעמים אף מחורז.¹⁸

10 ראה: נדאף, דפים טז-יז.
 11 ראה: רצהבי, פיוטים, עמ' קלב-קלג.
 12 כבר הצבעתי על שבעה שירים משיחיים משל שבזי המצוינים כלשונות 'שמע' 'שמועה' — ראה: רצהבי, שיר משיחי, 66.
 13 נדאף, טז, ב.
 14 רצהבי, פיוטים, עמ' קלב-קלג.
 15 נדאף, יז, א.
 16 נדאף, מחרוזת ג, בית רביעי.
 17 בכלל המלכים, שעתידין לקום עם המלך המשיח, נוקב בעל 'גיא חזיון' באחד ששמו אביגד (עמ' קלה). שם זה מקובל בחטיבת הדרום, ואף זקינו של שלם שבזי נשא שם זה.
 18 אסתפק בשלוש מובאות: א. ובן האמה, אחותו חלחלה ופחד ואימה, ולשונו דבקה ונמקה בשניו. כל מלכי האדמה של ישמעאלים יושבין דווין וטמאים, מכל מדוי מצרים הרעים, מנוגעים מכל נגע, הם וכניהם ונשיהם כטירותם, וסרוחים על ערוסתם, ולא ידברו מדויהם מה הגיע אליהם בארמנותיהם (שלום, גיא חזיון, עמ' קי); ב. יחבט את שבלת הנהר והכהו, וייקר מקרהו, בלתי

לחיבור זה אירע מה שאירע לשיריו השבתאיים של שבוי. גם כאן, לאחר שהתאכזבו מן התנועה, לא ראו הסופרים בחיבור אות כבוד למשורר, שנפתה להאמין בשבתי צבי ובתנועתו, ומיעטו להעתיקו.¹⁹ ייתכן גם שהיתה לחיבור הקדמה, ומשום כבוד המשורר התעלמו המעתיקים ממנה. אפוקאליפסה זו מצפה לחוקר קבלה שיבדקנה יפה לאור שירתו של המשורר, ואולי הוא יגיע למסקנה ברורה יותר לגבי מחברה.

הארות לשיר 'מסאן פי רצא רבי'

הפתיחה 'מסאן פי רצא רבי' (1) — תירגומה 'ערב של רצון האלהים'. טובי מפרשה ככוונה 'שהערב נמשך אל תוך הלילה הארוך במסיבת רעים ובשירה' — ולא היא. יחס האל לעמו הוא על שני פנים: רצון וקצף.²⁰ הגלות היא עת של קצף, שבה נפרע האל מכנסת ישראל, באמצעות אומות העולם, 'שבט אפר'. עתה, בגאולה, השעה שעת רצון, שכן האל נתרצה לעמו.²¹ בחירת עת הערב מכוונת, לפי שהערב הוא תחילת הלילה והחשכה, ושניהם מסמלים את הגלות; עתה, בגאולה, נתהפכו היוצרות.

'אשר נגלה לעמו' (1) — אמור על ההווה, ולא על העבר. עד כה הסתיר האל פניו מעמו, סילק השגחתו מהם והפקירם לאומות העולם. עתה הוא נגלה עליהם.

'כמאמר הבטיחני' (3) — הכוונה לייעודי הנביאים לאחרית הימים ('קאל', כשהוא מוסב על אלהים, חוזר לדבר ה' שבמקרא לנביאיו).

'ונורה חאט קרבי' (4) [וכבוד ה' הקיפני]. המשורר בחר בתיבה 'קרבי' [=בקרבותי, לצדין בדוחק החרוז 'בי'. ר' סעדיה מתרגם 'כבוד ה' / (שמות טז, ז, כד, טז; ויקרא טו, ועוד) 'נור אללה', דהיינו שכנינתו. כידוע גרמו עוונות האומה לחורבן המקדש ולסילוק השכינה מישראל (שבת לג, א). עתה חוזרת השכינה ושורה בעם כקדם.²² על כך מעיד ההמשך: 'כפי שהיה מלפנים' (4). פירוש המהדיר 'זוהר האל הנוכחי מאיר את החושך, הצרות והרדיפות, שהיו מנת חלקה של הקהילה' לא נראה.

'אציל הדת שלח לי' (5). 'ארסל לי' בלשון הערבית משמעותו, בין השאר, 'כתב לי' (מכתב, איגרת). והרי כאן רמז לאיגרות המעופפות שנשלחו לחימן, והמפורשות בכרוניקות ההיסטוריות.²³

'לסודותי מגלה' (8) פירש טובי 'את סודות התורה, על פי תפישת המקובלים'. שבח המשיח, כמי שסודות התורה גלויים לו, אמור להלן 'סוד תורה בחן קושב' (12), ואין דרך המשורר לכפול עניין בשיר אחד. דומני שהכוונה לסוד קץ הגאולה. וכן מצינו בשני שירים אחרים של שבוי:

ישועת בן בסוד חשבון / שני יוכל ודניאל
אבל סתום / בדת חתום / ולא נגלה לכל ישראל²⁴

כי שמענו קול חזוים / השיגו סוד ברמזים
נחמד מזהב ומפזים / ורם נזכר הקץ ברזים²⁵

טהור הוא (שלום, גיא חזיון, 'עמ' קח). ג. וכל השבטים והגליות מתכנסין באחזה באבהה להתבוסס ולהתעלס ולהתעלץ ולהתקלס בידידות האהבה (שלום, גיא חזיון, 'עמ' קלז). מספר ההעתקות, ששרדו ממנו, אינו עולה על ארבע.

19 לדוגמה ישמש הכתוב 'כי בקצפי הכיתין וברצוני רחמתיך' (ישעיה ס, י).
20 השווה ברכת הבוקר בפי בני תימן 'צבאח אלרצא' [בוקר של רצון]: משאלה שהאל ישפיע בו טובה וברכה על בריותיו.

22 וכן הוא כמדורש רבה (שמות ב, ב): 'עד שלא חרב בית המקדש היתה שכינה שורה בתוכו, שנאמר ה' בהיכל קדשו' (תהלים יא, ד). ומשחרב בית המקדש נסתלקה השכינה לשמים, שנאמר ה' בשמים הכין כסאו' (תהלים, יא, ד).

23 עיין: טובי, עיונים, עמ' 119 שורה 5 והערה 14; קאפח, קורות, עמ' רנו, שתי שורות אחרונות.

24 'חדל לך דל' (טובי, עיונים, עמ' 86 שורה 5-6).

25 רצהבי, פיוטים, עמ' קלב-קלג.

לשון דומה כלול ב'גיא חזיון': 'זכבר רמזתי סוד קנזי קן גואל'.²⁶
 'דורש פועלי' (11) — לא נתפרש. עניינו: מתפלל לאל שבראני.²⁷
 'ורית אלמלך פי חסי' (15) ניתרגם: 'וחזיתי את המלכות בחושי'. ראוי לתרגמו:
 'במחשבתי, בשכלי' כשימושו בדיבורם של יוצאי תימן.
 'ודשנתי בטוב חלבי' (22). יש להגיה 'ודשנתי', על-פי הכתוב (דברים לא, כ).
 'ושחו ממזרי אשרוד' (24). ב'גיא חזיון' נזכרת אשדוד כאחת הערים בארץ-ישראל,
 שעתידיה ליפול ותושביה יתגרשו מתוכה.²⁸
 'אהובי כן אני מודה / וארוץ עמך' (28). הבית מיוסד על 'שיר השירים' (א, ג-ד): 'על כן
 עלמות אהבך. משכני אחרך נרוצה'. הסדר כמו בכתוב: אהבה שאחריה ריצה ודבקות.
 השווה פירוש בן עזרא (הפעם השלישית): 'שנמשך אחר המקום ויצא מארץ מולדתו'.
 בעקבותיו ממשך שבזי: 'ואעזוב הון וגם שדה ואבוא אצלך' (29).²⁹
 'ואראה מעמד הקורבן' (32). עבודת המקדש תופסת מקום מרכזי בשירה המשיחית של
 שבזי.³⁰
 'ויסלי' (33). יש לתרגמו 'וישתעשע', והכוונה לעסק תורה עם חכמי ארץ-ישראל. ויעיד
 עליו הבית שלאחריו 'יורו לנו עניינים נעלמים' (35), לא 'באשר נעלם' כפי שניתרגם.
 'יהא נרתן' (39) פירשו טובי 'רעדה תבוא עליו, מלשון רתת'. הפירוש הנכון הוא 'ילקה
 בצרעת'.³¹ בשירו 'יקול אלשאער אלוהמאן' השתמש שבזי בשרש זה כשם, 'וראשו בלמסו
 רתן', וכאן גזר ממנו פועל, והוא מחידושי הלשון שלו.
 'וטאב מן צאם וצלא' (45) ראוי לתרגמו: 'אשרי המתענה ומתפלל'.
 'לבוש סייע וגם לקח למשתוקק וגם דל' (46). טובי רואה בכל המחזרות תפילה על הכלל,
 ופירש 'משתוקק' (46) — 'מי שאין לו'; ו'נחדל' ו'דל מכלה' — ישראל שבגלות. אבל
 הלשון 'אלהי עבדך רחם' (47) וכן המחזרות שלאחריה (50-54) מרמזים שהתפילה היא
 תפילת יחיד, ובה מתפלל המשורר על עצמו. משיריו האחרים למדים שעניי היה, הוא ובני
 ביתו, ולעתים סבל חרפת רעב.³² בקשתו כאן מעוצבת על-פי פסוקו של יעקב 'ונתן לי לחם
 לאכול ובגד ללבוש' (בראשית כח, כ). חשיבות רבה לשתי מחזרות אלו, שכן הן מוסיפות
 קווים לתולדות המשורר ולמשאת נפשו. 'ואת כל לוחמי תלחם' (48) מורה על אויבים
 ורודפים שהיו לו במחנה ישראל.³³ המחזרות השנייה מלמדת על משאלתו לראות בגאולת
 ישראל, להיגאל עמהם ולשיר שירה חדשה בארץ-ישראל.³⁴
 'לקבי עמך' (56) — יש להגיה 'לקבי עמך'. מכאן ראיה לדבקות האישית של שבזי בשבתי
 צבי.
 'ואש על אויבי תדלח' (57) — פורענות של אש על אויבי האומה חוזרת הרבה בשירת ר'
 שלם שבזי.³⁵
 'בהר זיתים גבול בקע' (64). וכן 'בגיא חזיון': 'והסימן אם יבקע צוק שבדמשק [...] אז
 יהיה כן שיצא גוג'.³⁶

- 26 טובי, עיונים, עמ' 96 שורה 20.
 27 ראה: פירוש רמב"ן לבראשית כה, כב.
 28 ראה: שלום, גיא חזיון, עמ' קכה-קכו.
 29 השווה שירו 'בחלום לילה חלמתי': ארדפה על אהבתם / ... אז שדה גולה מכרתי / ... יום
 דבר נתן שמעתי [מולד, 42 (252) (1985/6), עמ' 171, שורה 11-12].
 30 ראה: רצהבי, משיח, עמ' 233.
 31 עיין: 'רתן' מלון בן יהודה, 6338 הערה 1; 'רתן', רצהבי, מלון.
 32 ראה: רצהבי, ר' שלם שבזי, עמ' קלח.
 33 מאשר זאת גם השיבוץ (תהלים לה, א) הלקוח ממזמור, שהוא שיר יחיד מובהק.
 34 מחזרות זו, בעניינה ובלשונה, דומה להפליא למחזרות בשירי אחר — ראה: רצהבי, ר' שלם
 שבזי, עמ' קסו.
 35 ראה: רצהבי, שיר משיחי, עמ' 69, שורה 5-4; רצהבי, פיוטים, עמ' קכו שורה 31; שלום, גיא
 חזיון, עמ' קכד שורה 3; קכו שורה 1; קלז שורה 12.
 36 שלום, גיא חזיון, עמ' קיו שורות 5-6 מלמטה.

'און שרו תהום שקע / ורגליו צוללות' (66),³⁷ המחורות הערבית בשורות 67-70 אמורה על המשיח ולא על הקב"ה. וכך יש לתרגמה: 'יחדי [שלום] למי שזרח אורו [הוא מלך המשיח]³⁸ / לכל זרע יעקב / ירא אלהים ואהוב / ובתורה יחוסו רמוז'.³⁹

'ובשדה אהבה רגבי' (71): את הכיטוי 'רגבי' אני מבין כמשמעו — 'גוש עפר'. 'שדה' הוראתו, בין השאר, 'ארץ, מדינה', כמשמעותו בכתובים 'שדה אדום' (בראשית לב, ד)⁴⁰ 'שדה ארם' (הושע יב, יג) 'שדה אפרים, שדה שומרון' (עובדיה יט).⁴¹ 'רגבי' הוא כינוי לקבר, על-פי הכתוב 'מתקו לו רגבי נחל' (איוב כא, לג). המתים מכונים 'יורדי רגב'.⁴² כוונת המשורר: בארץ-ישראל האהובה תהא קבורתי.⁴³

'לכלאים אפלא' (71) — תימן, שהוא דר בה, וארץ-ישראל, שהוא נושא נפשו אליה, הן בכחינת כלאים זו בזו. עלייתו לארץ-ישראל בעת הגאולה תבער חטא הכלאים.⁴⁴ 'ועלה משאול קטבי' (72) — כריתתי נסתלקה מן העולם, לפי שאומות העולם לא יקלו בי עוד.⁴⁵ הלשון על דרך הכתוב 'אהי קטבך שאול' (הושע יג, יד). פירוש אחר: לפי מסורת ישראל, כל הקבור בחוץ לארץ יש בידו שתי מיתות. עם עליית המשורר לארץ-ישראל ניצול הוא מיתה אחת, ואין גופו עובר לגלגל מחלות, שכן מתי ארץ-ישראל חיינ תחילה לימות המשיח.⁴⁶

'כתפארת' (72) — בספירת תפארת, שהיא כנגד הגוף. 'מסולא' — משתבח, כפירוש רש"י לכתוב באיוב כח, טז. 'יורון כל בני דרדע' (74) — לפי תפישת הגאולה, בשירת שבזי, יזכו גאולי ישראל להתעלות ורוחנית. הנפשות יזדככו ויגיעו לשלמות בלימוד התורה. מעיינות החכמה, שנסתתמו בימי הגלות, יפוצו חוצה, ועיני הלומדים תיפקחנה להבין רזי תורה.⁴⁷ 'בסוד המפתחות' (74) — סבורני שהכוונה לשלושה מפתחות שבידו של הקב"ה, שלא נמסרו ביד שליח, ואחד מהם הוא מפתח של תחיית המתים (תענית ב, א).

'ואשלוך על ידי ירהבי' (76) — על דרך הכתוב בתהלים נה, כג. 'לראשי עב יטלא' (81) — השווה מאמר המכילתא (בשלח יג): 'כשהגלה הקב"ה את ישראל לא הגלם אלא בעבים וכשהוא מכנסן אינו מכנסן אלא בעבים'.

'סאלי' (84) — ראוי לתרגמו 'משחששע'. 'חדלי' (88) — אפסותי, חדלוני. 'ייטיב לחמי ומימי' (89) — דוחק המזונות של המשורר חוזר הרבה בשירתו.⁴⁸ בסמך (89) — במענק נדיב.

37 וכן: רצהבי, שיר משיחי, עמ' 68 שורה 6.

38 וכן הוא מתואר בגיא חזיון: 'והעולם כולו באורה / אעפ"י שהעת עת צרה / יוס בו אורה / אור פני צבי [רמז לשבתי צבין] (שלום, גיא חזיון, עמ' קטז).

39 שמא הכוונה לכתוב 'עד כי יבא שילה' (בראשית מט, י), שדרשוהו על מלך המשיח. וכך תירגם רס"ג 'בלד אדום'.

40 ראה: רצהבי, לשון, עמ' 286 סימן 62.

41 ראה: 'רגבי', מלון בן יהודה, 6404-6403.

42 לחיות ולמות בארץ-ישראל היתה גם משאת נפשו של יהודה הלוי: 'ואגור ש... / ואתן את קבורתי בארצך (לך נפשי, בתים יד-טו). רצהבי, עליית, קה, עמ' ק-קא, קו, עמ' קפד-קפו.

43 תרגום 'ובערת' (דברים יג, ו) — ותפלי.

44 'שאול' ככינוי לארץ מקובל בספרות מ"הבינים, בהשפעת 'דניא' בערבית. ראה: מאמרי לשוננו כא (תשי"ז עמ' 27). הלשון היא על דרך הכתוב 'אהי קטבך שאול' (הושע יג, יד).

46 ראה: בראשית רבה, צו, ח.

47 ראה: רצהבי, משיח, עמ' 233-234; רצהבי, סליחות, עמ' 170 שורה 9, 197 שורה 23; רצהבי, פיוטים, עמ' קכט שורה 22-24.

48 להלן מספר שירים הכוללים בקשת המשורר על פרנסתו: אלהא דתוקפיה (1, 22) — ראה: רצהבי, סליחות, עמ' 173 שורה 22; עמ' 183 שורות 24-25; עמ' 184 שורות 18-19; עמ' 190 שורות 17-19; רצהבי, פיוטים, עמ' קכה שורה 23; עמ' קכח שורה 17; וכן רצהבי, שיר משיחי,

הפניות ביבליוגרפיות

טובי, כתביהיד	" טובי, כתביהיד התימניים במכון בן צבי, ירושלים תשמ"ב.
טובי, עיונים	— —, עיונים במגילת תימן, ירושלים תשמ"ו.
טובי, שני שירים	— —, 'שני שירים על מאורעות השבתאות בתימן', פעמים, 44 (תש"ן), עמ' 53-64.
נדאף	א' נדאף, שרידי תימן, ירושלים תרפ"ח.
קאפח, קורות	" קאפח, 'קורות ישראל בתימן' לר' חיים חבשוש', ספונות, ב (תשי"ח).
רצהבי, לשון	" רצהבי, 'עיוני לשון בספרות ימי הביניים', ספר אברהם אבן שושן, ירושלים תשמ"ה.
רצהבי, מלון	— —, אוצר לשון הקודש של בני תימן, תל-אביב תשל"ח.
רצהבי, משיח	— —, 'גאולה ומשיח בשירת ר' שלם שבזי', מלאת, א, (תשמ"ג).
רצהבי, סליחות	— —, סליחות חדשות לרבי שלם שבזי, במעגלות-תימן, תל-אביב תשמ"ח, עמ' 158-201.
רצהבי, עליית	— —, 'עליית ר' יהודה הלוי לארץ בפיוטיו', סיני, קה (תש"ן); קו (תש"ן).
רצהבי, פיוטים	— —, 'פיוטים חדשים לרבי שלם שבזי', ספר הזכרון להרב יצחק נסים, סדר חמישי, ירושלים תשמ"ה, עמ' קיג-קמו.
רצהבי, ר' שלם שבזי	— —, ר' שלם שבזי ושירתו', ספונות, ט (תשכ"ה).
רצהבי, שיר משיחי	— —, 'שיר משיחי מתקופת שבתי צבי מעטו של ר' שלם שבזי', פעמים, 44 (תש"ן), עמ' 65-71.
רצהבי, שירת	— —, (עורך), שירת תימן העברית, תל-אביב 1988.
שלום, גיא חזיון	ג' שלום, 'גיא חזיון — אפוקליפסה שבתאית מתימן', קובץ על יד, יד (תש"ו), עמ' קג-קמב.

תגובה לתגובת פרופ' יהודה רצהבי

יוסף טובי

תודתי לפרופ' רצהבי על תגובתו למאמרי 'שני שירים על מאורעות השבתאות בתימן'.
 א. באשר לשיר 'אהלל לאדוני האדונים', אמנם נעלם מעיני הפירסום על ידי רצהבי, כייחוד בכתב העת 'במישור' מיום 18.6.1940 שמעולם לא ראיתיו ואינו כתב עת מדעי ידוע. על כל פנים, לא טרח רצהבי לציין, כי הנוסח שפירסם היה לקוי וחסר בתים הרבה, ובעיקר אותם הכתים המתייחסים אל המאורע, שהוא מאסרם של יהודי סודה, ובשל כך לא עמד אף הוא עצמו על עניינו של השיר החשוב.
 ב. מסכים אני אתו כי בפירסום השירים במאמרי הנ"ל יש כדי לסייע בהבנת הרמזים השבתאיים בשירים ידועים. בחלקם כבר נרמזו על ידי בהודמוניות קודמות.
 ג. באשר לחיבור 'גיא חזיון' כבר ציינתי כי קרוב לוודאי שהוא עיבוד שבתאי של חיבור שמעיקרו לא היה כזה, וכי יש בידי צילום של ה'נוסחא קמא' מן המקור המצוי בידי בעל כתב היד היושב בניו יורק. איה"ב אעסוק בו בקרוב. על כל פנים, אין כל מקום להשערה שהחיבור הוא מפרי עטו של שבזי.
 ד. באשר להערות לשיר 'מסאן פי רצ'א רבי'. אני בהערותי קיצרתי, על כל פנים אין ספק שיש בדברי רצהבי כדי להוסיף אפשרויות בפרשנות השיר.